

Distanční opora

Kurz: Nedemokratické režimy
Autor: PhDr. Daniel, Kunštát, Ph.D.
Zpracováno pro: Vysoká škola Cevro Institut

Obsah:

- 1) Nedemokratické režimy (základní diskuse)
- 2) Kontrolní otázky
- 3) Použitá literatura

I. NEDEMOKRATICKÉ REŽIMY: TOTALITARISMUS A AUTORITÁŘSTVÍ

Při zkoumání fenoménu antidemokartismu je velkým problémem terminologická nejednotnost. Pozornost definičnímu rozboru, ujasnění či určité „inventuře“ pojmů totalitarismus a autoritarismus je nutná právě z důvodu poněkud lehkovážného (zne)užívání termínů nejen širokou veřejností, ale i v odborné, dokonce i společenskovední literatuře.

Postihnout přechod od jednoho režimu k druhému znamená pracovat s operativními termíny. V souladu s tím všichni autoři odmítají hovořit o demokratické společnosti, místo toho podávají – s různými odstíny – definici politické demokracie vesměs jako souboru institucí. Naprosto minimálním vymezením je demokracie jako zastupitelský systém pravidelně obnovovaný ve volbách. Jaký je ale jeho protiklad se smysluplnou operační kapacitou? Výběr je hojný a nabízí se nám řada termínů: tyranie, despotismus, autokracie, absolutismus, diktatura, autoritářství, totalitářství.

1. Totalitarismus

V první řadě je nutné přesněji „operacionalizovat“ termíny totalita a totalitarismus, i proto, že je stále předmětem diskusí a nezdá se, že by bylo chybně používán k označování všech ne-demokracií, jako pouhý protiklad ne-totalitní, tedy liberálně ústavní formy vlády.

Ve vztahu k charakteristice politického režimu je termín totalitarismus relativně novým pojmem. Byl použitý Mussolinim poprvé v r. 1925, jenž termínem *totalitarietà* charakterizoval pozitivní a žádoucí společenský stav, kterého je třeba dosáhnout v protikladu k rozkouskovanosti, nesoustředěnosti a necílevědomosti dekadentních demokracií. Tehdy šlo o termín bez specifického obsahu, navíc tohoto cíle (totalitního státu) se fašistické Itálii nepodařilo dosáhnout, poznamenejme na okraj.

Stojí za připomenutí, že do běžného slovníku politologů, žurnalistů i veřejnosti se výraz totalitarismus dostal až po II. světové válce. Do vědeckého diskurzu byl inkorporován především prostřednictvím pionýrských děl Arendtové a Fridricha¹ a pokrýval jak nacismus, tak i sovětský stalinismus. Postupně však ztrácel svůj identifikační obsah, když byl aplikován na italský fašismus, německý národní socialismus, ruský komunismus i jako obecné označení všech režimů, v nichž rozhodující postavení získala komunistická strana. Terminologické nejasnosti se ale objevují až dodnes, u nás například částečně v historické obci.

1. 1. Dvojí pojetí totalitarismu

Rozpracování totalitarismu jako analytické kategorie se v zásadě ubíralo dvěma směry, které byly de facto sporem o historicitu totalitarismu². Navzdory rozmanitým přístupům jde v prvním případě o „normativní“ pojetí totalitarismu jako výrazu společenské zakotvenosti člověka ve všech historicky známých společenstvích, rysu starého jako svět, imanentního lidské povaze, který se pouze v některých dobách více projevuje nebo převažuje. Jde o víru, že nějaká organizovaná skupina má speciální přístup k pravdě (Carr). Ústřední myšlenkou podobných pojetí definic totalitarismu není totalitarismus jako politický pojem či systém, ale totalitární myšlení coby podstata totalitarismu. Ideál uzavřené společnosti byl je a bude, neboť je věčným pokušením člověka a nedílnou stránkou jeho existence, která dřímá v každém z nás a procítá zejména v okamžicích sociálních ořesů. Tento první směr vyznačují jména autorů jako Franz Neumann, Edward H. Carr či Jakob Talmon³ se svojí

¹ H. Arendtová, *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace and Co. 1951, C. J. Friedrich (ed.) *Totalitarianism*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1954. C. J. Friedrich, Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1956. 2. vydání revidoval C. Fridrich, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1965.

² V. Dvořáková, J. Kunc, *O přechodech k demokracii*, Praha, Slon 1994, s. 38 – 39. Srov. S. Balík, M. Kubát, *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*, Praha, Dokořán 2004, s. 36-37.

³ F. Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State*, Galncoe, Free Press 1957, H. Arendtová, *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace and Co. 1951 (česky: Původ totalitarismu, I-III., Praha OIKOYMENH 1996), J. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, London, Secker & Warburg 1952 (česky *O původu totalitní demokracie*, Praha, SLON 1998), E. H. Carr, *The Soviet Impact on the Western World*, Macmillan, New York 1949. K. Popper, *Otevřená společnost a její nepřítel* I.-II., Praha, OIKOYMENH 1994. V českém prostředí se tématu důkladně věnoval Vladimír Čermák v 1. svazku práce *Moderní demokracie* (Praha, Academia, 1992).

originální koncepcí totalitní demokracie, rozlišující levicový (s téměř mystickým přesvědčením, že svoboda a rovnost jsou plně slučitelné) a pravicový totalitarismus.

Druhý přístup (reprezentovaný sociálními teoretiky jako Hannah Arendtová, Juan Linz či Giovanni Sartori), vymezuje v pojmu totalitarismus určité politické režimy nebo systémy, které jsou výlučně projevem moderní masové společnosti⁴. Společné tomuto přístupu je přesvědčení, že totalitarismus představuje jedinečný politický systém, definovaný jasně vymezenými charakteristikami, které mohou popisovat jak fašistický, tak i komunistický režim. Totalitní systém je vnímán výhradně jako fenomén v dějinách zcela nový, moderní, spojený s 20. stoletím. Je pro něj příznačná bezprecedentní míra kontroly (neodpovědné moci) nad atomizovanou společností, koncentrace moci v rukou elity, antipluralistický postoj, snaha o udržení jednoty s častým doprovodem oficiální revoluční ideologie a komplexní organizací jedině a masové politické strany vedené jednou osobou (resp. kontrolované úzkou oligarchií), monopol vlády na zbraně a sdělovací prostředky a teroristická policie⁵.

Jak bylo uvedeno, podle klasického pojetí má totalitarismus dva prvky: na jedné straně snahu státu obsáhnout celou společnost, čili synchronizace všech jejích subkultur, řečeno v dikci Juana Linze, na druhé straně monopol jedině strany a jedině ideologie, přičemž strana je neoddělitelná od státu, stát vnucuje společnosti ideologickou pravdu strany. Totalitarismus však neoznačuje ani tak určitý vymezený politický režim, jako spíše více či méně výrazné rysy některých režimů.

Připomeňme si tedy přehledně šest základních, dnes už klasických rysů totalitarismu, které uvádí Carl Fridrich v práci *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*⁶:

- oficiální chiliastická ideologie přijímaná a akceptovaná všemi členy společnosti,
- jediná strana, založená na masách a elitářském vedení (oligarchii), ovládající státní byrokracii nebo s ní spjatá,
- absolutní monopol ozbrojených sil, řízený buď jednou stranou nebo byrokracií s ní spojenou,

⁴ „Klasickému“ sporu o definici totalitarismu se vymyká směr uvažování, poukazující na genetickou příbuznost totalitarismu a náboženství, na gnostický charakter totalitarismu, resp. na jeho náboženskou inspiraci (Eric Voegelin, Hans Maier).

⁵ Tento „standardní“ výčet, vycházející z Fridrichova pojetí, byl později rozšířen o centrálně řízenou ekonomiku a ještě později doplněn o expanzionismus a politickou kontrolu soudnictví.

⁶ C. J. Friedrich, Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1965 (2. revidované vydání), srov. C. J. Friedrich (ed.) *Totalitarianism*, c. d., s. 52-53, Říchová, Přehled..., c. d., s. 228-230, S. Balík, M. Kubát, *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*, Praha, Dokořán 2004, s. 36-37.

- vládní monopol komunikačních prostředků prostřednictvím stejných mechanismů, jakými probíhá kontrola armády (Fridrichem později zobecněno na kontrolu všech organizací, včetně ekonomických),
- systém policejního teroru, tj. fyzické a psychické kontroly společnosti
- centrálně (státem) řízená, plánovaná a kontrolovaná ekonomika.

Výtky na adresu této teoretické koncepce existují dvojího typu: (1) Všechny znaky jsou natolik obecné, že se s nimi v té či oné míře můžeme setkat kdekoliv anebo naopak: při důsledné aplikaci většina rysů vyrazovala autokratické a polofašistické režimy v předválečné a válečné Evropě a ponechává ve skupině pouze dva režimy – hitlerovské Německo a stalinský Sovětský svaz (s přijetím kritéria centrálně řízené ekonomiky by dokonce bylo vyřazeno i nacistické Německo). (2) Nejslabším článkem byla kritikou shledána premisa „nevývoje“, předpokladu jisté esenciálnosti systému, který nepodléhá „zubu času“. Fridrich a Brzezinski totiž vytvořili natolik „totální“ koncept politické kontroly společnosti, že neumožňuje uvažovat o vnitřní dynamice či zániku takového systému. Koncepci byla proto byla přičtena příliš malá explikativní hodnota – vylučuje vývoj a vlastně předjímá jeho staticnost.⁷

1. 2. Sartoriho koncepce nedemokratických režimů

Originálně promýšlí totalitarismus ve své práci *Teorie demokracie* G. Sartori⁸. Zřetelně se přiklání k názoru, že totalitarismus je historicky striktně novým fenoménem (spojeným s moderní technologií) a samotné „totalitní myšlení“ nemůže být jeho dostatečným znakem: „*je li daná myšlenka, ještě není daný systém*“⁹. „Symptomové řešení“ Fridricha a Brzezinského pokládá za vhodnější, byť s jeho konkrétní podobou ne zcela souhlasí, zejména s faktorem centrálně řízené ekonomiky, neboť např. nacismus by tento rys vyřadil z celé koncepce. Totalitářství označuje **uvěznění celé společnosti uvnitř státu a vskutku totální charakter její kontroly**, zdůrazňuje **všudypřítomnou politizaci, pronikání politické nadvlády do všeho, včetně mimopolitického života člověka**, tj. „*bezprecedentní intenzitu, rozpínavost a pronikavost do šířky i do hloubky*“¹⁰. Jde o absolutní invazi do soukromého života, o destrukci všeho spontánního, nezávislého, autonomního. Ústředním kritériem totalitarismu je tedy všepronikající ideologie, respektive ideologický monismus. **Destrukce hranic mezi státem a společností** (resp. totální penetrace státu do společnosti) **a totální**

⁷ Někteří kritici pochybovala vůbec o tom, zda jde o natolik výlučný a unikátní soubor znaků, aby opravňoval k odlišení totalitních diktatur od jiných režimů.

⁸ G. Sartori, *Teória demokracie*, Bratislava, Archa 1993.

⁹ Sartori, *Teória...*, c. d., s. 196.

¹⁰ G. Sartori, *Teória...*, s. 199.

politizace společnosti (doprovázené buď přímo terorem či alespoň strachem z něj) **jsou právě ty parametry, které odlišují totalitarismus od absolutismu i autoritářských režimů všeho druhu.**

Stručné vymezení moderního totalitarismu podle Arona je tedy možné shrnout do tří proměnných¹¹: (1) totální rozšíření a pronikání moci státu; (2) ideologizace politiky v podobě „politického“ náboženství; (3) politické ovládnutí všeho, včetně mimopolitické oblasti člověka.

Podle Sartoriho je termín totalitní stát například ve vztahu ke klasickému (italskému) typu fašismu vsutku jen nálepkou. Proto se přiklání k myšlence určitého kontinua politických systémů. Nabídl terminologické rozlišení totalitarismu jako ideálně typického bodu (obdoby matematického pojmu limita) a totalitních režimů jakožto konkrétních, originálních případů. Totalitarismus je krajním, extrémním pólovým (ideálním) typem kontinua a k jako takovému se mu konkrétní režimy jen blíží, aniž by byly schopny se do všech podrobností s tímto ideálem plně ztotožnit. Opačně definovaným koncem kontinua je demokracie (opět chápané jako ideální pólový typ, k němuž se konkrétní režimy blíží, ale nemohou jej dosáhnout¹²). Toto pólové postavení pak nechává dostatek prostoru pro režimy, které určitě nejsou totalitární ani demokratické a zároveň předjímá možnost dynamiky totalitních režimů. Právě tato vývojová perspektiva pak umožňuje zařadit konkrétní případy na určité místo uvedeného kontinua: A právě takto vzniká prostor pro vymezení pojmu autoritarianismus, resp. klasifikaci autoritářských režimů.

Rozdíl mezi netotalitními autoritářskými režimy a totalitou tkví dle Sartoriho (a Juana Linze, jak uvidíme později) v tom, zda a do jaké míry dovolují nebo tolerují autonomii subsystémů a nezávislost (nepolitických) podskupin. Zatímco autoritářské systémy (netotalitní diktatury) uplatňují vůči vnějším skupinám politiku vylučování a jejich míra zásahů do nepolitického života členů společnosti je minimální nebo žádná, totality mají sílu i moc uplatňovat úplnou destrukci subsystémů. Na rozdíl od totalitního režimu si tedy jiné nedemokracie vystačí s kontrolou politické aktivity příslušníků své společnosti, zatímco totalitarismus expanduje do soukromí. Rozdíl není v kvantitě donucení, ale výlučně v kvalitě. Totalitní režim je spojen s větším dosahem násilí nebo teroru, které je ve společnosti přítomno, nikoli s jeho stupněm. Druhý velký rozdíl tkví v tom, zda si režim nárokuje nebo nenárokuje absolutní legitimitu: nejde o to, má-li nějakou „oficiální ideologii“, ale záleží na charakteru a rozsahu takové ideologie. Netotalitární režimy jsou takové právě proto, že si nedokážou zabezpečit *náboženství podobnou* oficiální ideologii, jakousi rutinizaci ideologické

¹¹ Cit. dle Balík, Kubát, c. d., s. 37-38.

¹² S podobným pojetím se takřikajíc z opačné strany setkáváme u Dahlovy koncepce „reálné demokracie“ (polyarchie). Také Dahl vymezuje ideální konstrukce krajních forem státu, demokracie a totalitarismu, k nimž se autentické režimy kvalitativně jen blíží.

horlivosti, vyplývající z celoživotní totální indoktrinace a z kontroly informací, které si totalitarismy vyhrazují pro sebe¹³. Sartoriho kritéria odlišnosti nedemokratických režimů jsou tedy následující:

- *Míra kontroly společnosti politickou sférou*: totalitní systém likviduje všechny autonomní subsystémy, netotalitní nedemokratické režimy se spokojují s vyloučením těchto skupin mimo politickou sféru.

- *Schopnost vytvořit konsekventní ideologii náboženské povahy*: netotalitní nedemokratické systémy nedokáží podobnou ideologii prosadit a legitimitu – jakkoli zaštitěnou jistou ideologií – odvozují od prostého držení moci, totality spojují svou legitimitu s projektem absolutního Dobra, v jehož podstatě je obsažena jediná a úplná pravda, implantovaná do společnosti totální indoktrinací a úplnou kontrolou informací.

Na základě shora uvedených symptomů totalitního panství, navzdory jejich variabilitě u různých autorů, můžeme zobecnit základní charakteristiky totalitarismu: (1) Existuje strana či hnutí, které jsou středobodem jako politické moci, tak celkové sociability všech členů pospolitosti (diktatura strany). (2) V čele je charismatický a všemocný vůdce, nadaný kvazibožskými atributy (diktatura vůdce). (3) Společnost je podřízena homogenní mesianistické ideologii, univerzálně a s absolutní platností interpretující Dějiny. (4) Permanentní aktivismus a politická mobilizace. (5) Teror jako nástroj fyzického či psychického ovládnutí společnosti. V této práci je chápán, a to v elementárním pojetí vlády jedné strany, monopolu či naprosté nadvlády státu nad hospodářskou, politickou, kulturní a informační strukturou společnosti, vládou likvidující hranice mezi státem a společenskými seskupeními a podřizující je všemocnému dohledu policie, která je hlavním nástrojem masového teroru.

2. Fašismus

Fašismus vyrostl po první světové válce jakožto politické hnutí, které reagovalo na otřesy liberálnědemokratického uspořádání a na bolševickou revoluci¹⁴. Je mnohvrstevnatým a mimořádně komplikovaným jevem, který existoval na třech úrovních. Jednak jako označení epochotvorného ideologického fenoménu („fašismus jako charakter epochy“, Nolte), jednak pro pojmenování konkrétního politického hnutí a v neposlední řadě pro označení specifické formy vlády.

¹³ Sartori, *Teória...*, s. 204.

¹⁴ Z hlediska svého ideologického zakotvení se fašismus a komunismus mohou jevit jako příbuzné fenomény, které se, každý z odlišných hodnotových pozic, pokoušejí reagovat na realitu moderny naplňované v liberální demokracii. Komunismus i fašismus vzešly z půdy liberálního systému, který se po válce dostal do těžké krize. Obě ideologie představují radikální výhonek antiliberálního evropského myšlení (Srov. např. E. Nolte, *Fašismus ve své epoše*, Praha, Argo 1998).

Fašismem obvykle rozumíme hnutí nebo zřízení, která zavrhnou pluralitu stran, ustavují novou vládnoucí elitu a dovolují, aby jedna strana měla monopol na politickou činnost a oslavují národ a stát. Vyšrocený etatismus Mussolini kombinoval s učením o úloze elit Georgese Sorela, tj. koncepcí dějnotvorné, role osvícených lídrů, která je ve své podstatě oslavou technokracie. Stoupenci fašismu nahlíží na demokratický politický boj s vyšrocenou skepsí. Je pro ně politikařením vytvářejícím prostor pro populismus a korupci. „Revolučně“ se stavějí se v první řadě proti „konzervativní“ demokracii, ne komunismu. Vyžadují aktivní lidovou účast a při řízení státu a společnosti se chtějí opírat o přísně hierarchicky vystavěný systém korporací – sdružení představitelů rozličných zájmových skupin. V praxi však nešlo ani tak o skutečné konzultace, které mohou všem zúčastněným pomoci vyhnout se zbytečným sociálním a politickým střetům, jako spíše o jednu z převodových pák přímého řízení společnosti.

Vypracování přiměřené typologie „fašistických“ režimů je přirozeně primárně myšlenkovou konstrukcí, pro verifikaci ale poskytuje empirickému materiálu neomezený prostor. Nolte na tomto mimořádně rozmanitém půdorysu vymezuje čtyři základní typologické pozice¹⁵. Ještě ne-fašistická na spodním pólu, která se za určitých okolností může nazývat *pre-fašistická*, první pól vnitřní oblasti by měl být nazván *raně fašistickým*, „*normálně*“ *fašistická* středová pozice (druhý pól vnitřní oblasti) a *radikálně fašistický* horní pól. Převáděno do konkrétních reálií: oblouk je napnut od tzv. sanačního režimu Pilsudského přes „politický totalitarismus“ falangistického Španělska či Salazarova Portugalska (které více než z fašismu povstaly ze všeho nejvíc z neúspěchu parlamentní demokracie) k režimům Mussoliniho a Hitlera, směřujícím k všeobjímající totalitě.

Při klasifikaci jednotlivých režimů se musíme chránit před ukvapeným vyvozováním fašismu z jednotlivých „fašistických“ rysů, jakkoliv různé modifikace národních fašistických hnutí bezpochyby měly ostře vyhraněný pocit vzájemné příbuznosti, vztahy podpory a ovlivňování.

Mezi dvěma póly autoritarismus a totalitarismus (jako **specifických** forem výkonu vlády), je obsazeno několik typických míst určitými podobami „fašismu“ – tomto smyslu je **fašismus termínem podřazeným pojmům totalitarismus a authoritarianismus**. První pól tvoří fenomén, který požadavkům pojmu zjevně nepostačuje, a proto může znamenat východisko a odpoutání, druhý naproti tomu představuje bod směřování, jenž může být dosažen jen extrémní formou a jeho existence je pouze ideální.

¹⁵ E. Nolte, *Fašismus...*, c. d., 53.

HISTORICKÝ EXKURZ: AMBIVALENTNÍ PŘÍKLAD TZV. DRUHÉ REPUBLIKY

Z naznačených formátů fašismu je na rodící se – a tedy „nehotový“ - druhorepublikový režim možno vztáhnout jen určitou podobnost mechanismů „vlády“, coby systému uplatňování státní moci, s uspořádáním poměrů ve fašistickém státě. Shodu s „klasickým“ fašismem tedy najdeme právě a jen v oblasti fungování státní moci, zejména pokud jde o cílené anulování demokratických mechanismů. Centralizace politické moci a státní kontrola ekonomiky (aniž by došlo ke znárodnování) je rys (hrubě načrtnutý!) analogický s autoritářskými režimy všeho druhu, včetně mussoliniovského fašismu.

Nadto, o ucelené ideologické koncepci se v případě Druhé republiky dá hovořit je stěžejí. Berana a jeho spolupracovníky, inspirátory i následovníky váže s „fašismem“ (ve velmi obecném smyslu) jen podobné „naladění“, nikoli přesné zformulovaná doktrína. Styčné body jejich uvažování s „klasickým“ fašismem je možné nalézt jen v té nejobecnější rovině: v tom, že snahu o vymýcení socialistických a „liberalistických“ tendencí kombinují s odporem k parlamentní demokracii. K uceleným ideologiím, pokoušejícím se formovat „nového člověka“, jako byl marxismus, fašismus či jeho nacistická varianta, má toto „naladění“ na míle daleko.

Historický počátek Druhé republiky je jednoznačně dán: zhroucení státu, předsmrtné křeče. Charakteristickým prvkem se tak nestává jakákoliv *ofenzivní ideologie*, ale snaha o ukotvení, uklidnění, „doplutí do přístavu“, ačkoliv právě z požadavku po ukotvení vyrůstá jazyk kázně, jazyk vůdcovský či spíše kvazivůdcovský (Rudolf Beran vůdcovské ambice v „čistých“ fašistických intencích neměl a nikdo z relevantních politických skupin mu je ani nepřičítal, a to jak v rovině faktické, tak dokonce ani v rovině propagandistické). Dochází k prorůstání a přesahu militaristické terminologie i praxe do všech oblastí života. Příkazem doby bylo zastavení šíření marastických nálad v české společnosti. Vhod přišlo všechno, na co by „lid“ mohl slyšet (včetně přípravy některých antisemitských opatření či vlády silné ruky obecně – a pravděpodobně si nelze činit iluze, že lidé akceptující podobná opatření bylo málo, ač toto konstatování není empiricky prokazatelné).

K bojovné fašistické ideologii měla doktrína Beranových vlád či Strany národní jednoty daleko zejména co do míry podněcování národnostní nesnášenlivosti, rasismu a šovinismu - vskutku jde o „míru“, aniž by snad bylo možné popřít, že podobné tendence ve veřejném životě viditelně figurovaly. I v této věci se ovšem postupovalo chladně pragmaticky, vláda i SNJ vědomě dopouštěly, aby se na živení šovinistických a nacionalistických nálad příživovaly politické síly, které de facto byly režimem kontrolovanou opozicí (fašisté, Akce národní obrody) a v případě, že se tyto vymkly kontrole (Vlajka) státní moc proti nim tvrdě zakročila.

Společenské klima revanše, antisemitismu, nacionalismu a zúčtování s První republikou a ideovými proudy, které ztělesňovala, tehdejší elita spíše využívala, než že by byla jejich strůjcem. „Beranismus“ neměl podobu masového politického hnutí, jaké vytvářeli fašisté či nacisté. Vládní politické hnutí na něco takového neaspirovalo či lépe: Aspirovat nemohlo. Beran sám byl vlastně antipodem charismatického autoritářského vůdce (bez jehož aureoly si nelze skutečný fašistický režim představit). Spíše byl vším jiným, šedým, zcela průměrným stranickým notáblem prvorepublikového stříhu, který dělal na co byl celý život zvyklý, tj. stranickou „machtpolitik“. Připomeňme však ještě jednou: Fašizoidní myšlení je průvodním jevem dobového – a naneštěstí – velmi hladkého přechodu od radikálního konzervatismu k fašismu.

3. Autoritarianismus

Právě u výkladu pojmu fašismus narážíme na problém s klasifikací u režimů, které nenaplní charakteristiky demokracie ani totalitarismu (ani italský fašismus se nikdy nedopracoval k čistému typu totalitarismu¹⁶). Tyto režimy svou legitimitu nečerpají ze svobodných voleb, ale na druhé straně neusilují (nebo z „objektivních“ příčin usilovat nemohou) o totální ovládnutí jednotlivce i celé společnosti. Právě takto lze v zásadě vyznačit režimy autoritativní, které vedle totalitních režimů tvoří dvě hlavní analytické kategorie režimů nedemokratických.

3. 1. Sémantika autoritářství

Při studiu autoritářství narážíme na nemalé terminologické potíže, a to zejména u rozlišení řady pojmů shodně vycházejících z jednoho kořene jako jsou autorita,

¹⁶ R. Aron, *Dějiny XX. Století*, s. 210 – 211.

autoritářský, autoritářství, autoritativní. Za dobré východisko můžeme vzít opět Sartoriho definiční přístup. Ten za nejvhodnější považuje vymezení autority jako formy vlivu či moci, která „je akceptovaná, respektovaná, uznávaná a legitimní“, tj. *vyrůstá ze spontánní podpory, je založená na prestiži a úctě*¹⁷. Autorita je odrazem výjimečného a akceptovaného postavení, je „morálním vlivem“ a předpokládá legitimitu: Autorita a legitimita jsou zde vlastně součástí téže mince.

Autoritu spojujeme s vedením, s vůdcovstvím, které dostává spontánní podporu. A to je také příčinou, proč je krize demokracie často popisována jako krize autority. Moc bez autority je totiž buď utlačovatelská nebo bezmocná. Zatímco moc nařizuje a podle potřeby ji podporuje násilím, autorita „apeluje“. Autorita se nijak nepřičí demokracii, naopak je to její vzorec moci par excellence.

Vztah autority a k otázce svobody pak do značné míry umožňuje definovat i ostatní pojmy. Svoboda, která neuznává autoritu je pouze arbitrární svobodou. A naopak autorita, která neuznává svobodu, je autoritářská. Z toho vyplývá i rozlišení dalších pojmů: autoritativní – vyjadřuje autoritu, která uznává svobodu (čs. demokracie ve 30. letech) a autoritářská – tedy autorita, která svobodu neuznává nebo ji alespoň podvazuje (Druhá republika). Podle Sartoriho pak **nejlepší definice autoritářství vychází z toho, že se jedná o politický režim, který ponechává minimální prostor svobodě**¹⁸.

Seymour M. Lipset ve své klasické práci *Political Man* zdůrazňuje významný vliv sociálně třídního postavení voličů (vymezeného vzděláním, příjmem, statusem, mocí, povoláním a jměním) a s ním spjatých ideologií, politických preferencí a hodnot na volební chování¹⁹. Vychází z toho, že extremistická a netolerantní hnutí (nejen levicová) nacházejí v moderní společnosti mnohem častěji oporu u lidových vrstev, než u vyšších, vzdělanějších a bohatších tříd. Výzkumy totiž prokázaly, že sklon k autoritářským tendencím souvisí s nízkým stupněm vzdělání, nezájmem o politiku (typickým za normálních okolností, v době krize může vést od apatie k extremistickému aktivismu), nedostatkem sociálních kontaktů mimo své primární skupiny apod.

Tyto charakteristiky určité politické inklinace se zároveň opíraly o poznatky individuální i sociální psychologie, konkrétně o Adornovo zkoumání autoritářské osobnosti²⁰ nebo vůbec takového jednání, které nemá zájem na smíru ani kompromisu, ale na tom, vnutit svou vůli a

¹⁷ G. Sartori, *Teória...*, c. d., s. 188-189.

¹⁸ Sartori, *Teória...*, c. d., s. 191. Srov. též Dvořáková V, Kunc J., *O přechodech...*, c. d., s. 46.

¹⁹ Srov. Novák, c. d., s. 91-92.

²⁰ Adorno vyslovil hypotézu, že politická přesvědčení jsou výrazem hlubokých vrstev osobnosti. Mezi složkami autoritářství Adorno jmenuje 1) lpění na konvencích, 2) podřízení principu vyšší autority, 3) autoritářskou agresivitu (odsuzování osob, které se neřídí konvencemi), 4) odmítání přílišného rozvoje subjektivity a představivosti (antiintracepci), 5) sklon k pověrčivosti a stereotypům, 6) destruktivní duch, 7) pesimismus (víru, že svět je ohrožen katastrofami), 8) přehnaný zájem o sexuální oblast (Adorno, 1969).

své hodnoty jiným, pouhou existenci odlišných hodnot chápe jako ohrožení sebe samé. Autoritářská osobnost bývá obecně charakterizována sklonem klást důraz na potřebu hierarchizované sociální struktury; trváním na přísném přijímání norem; bojem proti vlastním sklonům, které odsuzuje, a jejich projektováním na jiné a následováním vůdců. Autoritářské osobnosti (stavějící se – více snad instinktivně než racionálně – proti politickému pluralismu a občanským svobodám) se vyskytují častěji, jak bylo předesláno, v nižších sociálních vrstvách.

Současně s vymezováním autoritářského fenoménu (osobnosti, metod řešení konfliktů, politického režimu) vůči demokracii se stoupenci tohoto pojetí museli vyrovnávat i s vymezením vůči totalitarismu.

3. 2 Model autoritářského režimu Juana Linze

Autoritativní režimy jsou konsensuálně politickou vědou vnímány jako svébytná kategorie režimů, které existovaly (a existují) vedle režimů demokratických a totalitních, přičemž se svým vnitřním ustrojením nepřibližují ani jedné z krajních variant. Pravděpodobně nejserióznější pokus o rozvinutí teorie a definování charakteristických vlastností autoritářských, tj. nedemokratických a zároveň netotalitárních režimů, představují průkopnické práce Juana Linze. Ve svých studiích usiluje o to, postihnout autoritářství na základě jeho vnitřních charakteristik, to znamená prolamující svébytnost a neredukovatelnost autoritářského fenoménu na sociální a ekonomické předpoklady. Linz svojí typologii původně vypracoval na příkladu frankismu, který tak vyvázal z do té doby převažujících interpretací na základě totalitního modelu (fašismu). První svého druhu byla studie Juana J. Linze o Španělsku z počátku šedesátých let, na níž navazovaly obecnější práce *Totalitní a autoritářské režimy a Zhroucení demokratických režimů* (ve spolupráci s A. Stepanem)²¹.

Linz definuje autoritářské režimy jako politické systémy, které

- (a) povolují vyjadřování omezeného (limitovaného), a nikoli odpovědného pluralismu;
- (b) postrádající vypracovanou a vůdčí ideologii, nicméně „pracují“ s typickou mentalitou;
- (c) nepraktikující intenzivní nebo extenzivní politickou mobilizaci (s výjimkou určitých fází svého vývoje);

²¹ J. J. Linz An Authoritarian Regime: Spain, in: E. Allardt – Y. Littunen (eds.), *Cleavages, Ideology and Party System. Contribution to Komparative Political Sociology*. The Academic Bookstore, Helsinki 1964. J. J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, in: F. I. Greenstein – N. W. Polsby (eds.), *Handbook of Political Science*, vol. III., Addison- Wesley, Reading, Mass., 1973 (resp. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2000, J. J. Linz, A. Stepan, *The Breakdown of Democratic Regimes: Cisis, Breakdown, and Reequilibration*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1978.

(d) vůdce nebo případně úzká skupina vykonává moc uvnitř formálně špatně definovaných, ale přesto rozeznatelných a předvídatelných hranicích;²².

Pojem autoritářského režimu je tedy budován s odkazem na **omezený pluralismus**, jenž jej odlišuje od neomezeného pluralismu klasické soutěživé demokracie a je jeho nejvýraznějším rysem. Na druhou stranu kontinua umisťuje Linz autoritářský režim, od totalitarismu odlišený výrazem omezený monismus.

V **totalitarismu musí existovat jediné centrum moci** a jakýkoliv pluralismus institucí či skupin odvozuje svou legitimitu z tohoto jediného centra. Naproti tomu autoritářský systém v praktickém ohledu „pouze“ omezuje autonomii politického života vyjádřenou existencí politických stran a parlamentem, nicméně veškeré společenské a politické instituce nejsou podřízeny jedinému centru, „národní frontě“ totalitního typu. Režim toleruje (někdy přímo podporuje) existenci řady organizací, které dokonce mohou mít určitý politický přesah. Klade si ale jedinou podmínku: všechny tyto *struktury nesmí zpochybňovat samotnou podstatu režimu a musí k němu zachovávat loajalitu*. Pluralismus je ale ještě patrnější v oblastech nepolitických, ve sféře ekonomické a sociální. Mimo sféru vlivu autoritativního režimu zůstávají poměrně rozsáhlé prostory pro soukromou iniciativu v podnikání a nesynchronizované subkultury, například univerzity či církve, případně i s její sítí laických organizací a humanitárního působení.

Jestliže ústřední charakteristikou, ba jedinečnou podmínkou totalitářství je „synchronizace“ (Gleichschaltung) politických, sociálních i kulturních struktur zevnitř státu kontrolovaného jedinou stranou, autoritářský režim tuto synchronizaci také provádí, ale v omezené míře. Ponechává (byť třeba na okraji společnosti) prostor autonomním „ostrůvkům separace“ jako je rodina, církve, profesní svazy či univerzity, kde nedochází k absolutnímu pohlcení režimem²³. Vesměs podvazuje parlamentní život a zakazuje politické strany, ale nedokáže vytvořit vedoucí masovou stranu. Zakazuje velké odborové federace, ale toleruje resp. není schopen účinně omezit činnost jednotlivých odborových organizací. Kontroluje kulturní život a univerzity, ale nevyžaduje od všech akademických a kulturních činitelů ideologickou synchronizaci (intelektuálové v autoritářských systémech nikdy nebyli přivedeni k poslušnosti, třebaže jejich svoboda byla omezená).

Pluralismus v autoritativních režimech však není bez hranic, je skutečně de facto i de iure omezen (limitován). Omezení může být prováděno více či méně efektivně, může být

²² Linz, *An Authoritarian...*, c. d., s. 297, Týž *Totalitarian ...* 2000, c. d., s. 159. Srov. B. Říchová, *Moderní...*, c. d., s. 238-239, Dvořáková, J. Kunc, *O přechodech...*, c. d., s. 49.

²³ Na tuto skutečnost upozorňuje také H. Arendtová, *Kořeny...*, c. d., s. 437.

vyhrazeno jen na politické strany či rozšířeno na veškeré zájmové skupiny. V autoritativních režimech dochází k institucionalizaci politické participace: Režim určuje, které organizace mají či mohou působit, a nutí občany ke členství v těchto strukturách.

Politikové, kteří přicházejí k moci, vycházejí obvykle z nejrůznějších vlivných společenských skupin. Svoji pozici však neodvozují pouze z podpory těchto skupin, ale také z důvěry, kterou v ně vládce či vládnoucí skupina vložila, když byla povolena jejich existence. Stálý proces kooptace nových členů tak představuje mechanismus, kterým se nejrůznější společenské sektory zapojují do systému. Tento proces vysvětluje i *charakter politické elity* autoritativních režimů, která se vyznačuje: (a) heterogenitou jejího zázemí, (b) menším počtem profesionálních politiků, kteří by svoji kariéru vybudovali v čistě politických institucích, (c) velkým množstvím politiků pocházejících z byrokratických, technokratických, armádních, náboženských kruhů.

Důležitým prvkem omezeného pluralismu je **přítomnost oficiální (jediné), privilegované strany**. Teoreticky tato strana uchvacuje monopolní moc jako v totalitních státech, realita je ale podstatně odlišná. Existence vedoucí strany nejsou nejdůležitějším prvkem limitovaného pluralismu, protože jsou **často slabé**, jsou spíše **tělesem založeným na fúzi rozličných elementů, než jednotným disciplinovaným subjektem**. To zvyšuje úlohu jiných, nestraničských struktur, nejen v oblasti „kádrového rezervoáru“ nových politiků²⁴.

Autoritářský režim je tedy komplexnější a heterogennější než totalitní a jak z jejího nitra, tak z vnějších subkultur vznikají zárodky politické opozice²⁵. Vzniká tak **semiopozice** (pseudopozice). Ta zahrnuje nedominantní či ve vládě vůbec nezastoupené skupiny, jež se angažují v částečné kritice režimu, ale s tímto režimem jsou v podstatě ochotny spolupracovat bez požadavku na jeho podstatnou změnu. Ačkoliv jsou tyto struktury neinstitucionalizované, nejsou nelegitimní. Mohou být značně kritické vládě a v některých případech dokonce k samotnému režimu. V každém případě však **nekritizují vůdce režimu a akceptují historickou legitimitu či přinejmenším nezbytnost autoritativní podoby režimu**. Významným opozičním centrem se v autoritativních režimech často stává církev, jejíž zvláštní společenské postavení a legální statut dávají jak církevní hierarchii, tak laikům značnou autonomii. Církev tak může poskytovat zázemí pro opoziční činnost nejrůznějším kulturním minoritám. Církev navíc doslova „přežije“ každý režim. Její pozice v autoritativním režimu je umocněna schopností se ve zvláštním historickém momentu s tímto režimem identifikovat. Podobné charakteristiky platí i pro soudní struktury nebo byrokratický aparát²⁶.

²⁴ Linz, *Totalitarian...*, 2000, c. d., s. 159-162, Srov. Balík, Kubát, *Totalitní...*, c. d., s. 52.

²⁵ Dvořáková, Kunc, *O přechodech...*, c. d., s. 50.

²⁶ Linz, *Totalitarian...*, 2000, c. d., s. 168-171, Srov. Balík, *Totalitní...*, c. d., s. 270-271.

K odlišení autoritativních a totalitních režimů používá Linz také **rozpor ideologie a mentality**, tj. kritérium užívání buď mentality, nebo ideologie pro ospravedlnění existence režimu²⁷. Rozpor mentalita versus ideologie je ve vztahu k reálně existujícím režimům nutno chápat opět jako dva krajní (ideální) póly s širokou „šedou zónou“. Rozličné autoritativní režimy v různé míře kombinují prvky mentalit a ideologií, pociťují potřebu napodobovat, inkorporovat a zpracovávat dominantní ideologické proudy.

Pro totalitní systémy je typický ideologický systém víry, od níž odvozují vládnoucí skupiny svoji legitimitu. Život společnosti zcela (totálně) ovládá a řídí výlučná ideologie, ono aronovské „sekulární náboženství“. Právě *ideologie* jako uzavřené systémy „víry“ (jež jsou často zveřejňovány v podobě „kultovní“ knihy či jiného textu) jsou typické pro totalitní režimy. Jsou založené na fixních věroučných základech a uzavřené kognitivní struktuře. Jako náhražka náboženské víry má silný utopický a futuristický element a jde o více či méně koherentní a vědecky formulované učení s ambicí vševysvětlující teorie, což umožňuje kontrolovat míru ztotožnění s konkrétním vyznáním víry. Ideologie působí jako instrument donucení, jsou prostředkem silné masové mobilizace a manipulace.

Mentality jsou naopak příznačné pro autoritativní režimy. Zatímco ideologie je spíše *obsahem* myšlení, mentality jsou *způsoby* myšlení a cítění, spíše emocionální než racionální, které poskytují nekodifikované způsoby reakcí na různé situace. Mentalita je beztvará, proměnlivá, vágní, orientovaná blíže k přítomnosti a minulosti. Hůře se šíří mezi masami (už proto, že jsou méně snadno využitelné v procesu vzdělávání) a prakticky nemohou sloužit jako „test loajality“. Nedostávají se do konfliktu s náboženstvím či vědou, mají relativně malý rozsah témat, nízký stupeň přesnosti a preciznosti a viditelnou rozporuplnost mezi nimi (patriotismus, vlastenectví, ekonomický rozvoj, sociální spravedlnost, řád a pořádek) a proto jsou srozumitelná pro většinu sociálních vrstev. V autoritativních režimech tak prakticky nelze nalézt explicitně vyjádřené zvláštní ideje, odlišný jazyk či novou, zvenčí jen těžce srozumitelnou terminologii („newspeak“²⁸). Mentalita je mlhavá, pracuje se symbolickými odkazy jako minimálními společnými jmenovateli, které umožňují integrovat co nejširší spektrum zájmů a politických tradic a vytvářet tak vazby loajality různých společenských segmentů (viz dříve publikovaná „národní jednota“)

Posledním Linzovým kritériem je **rozpor mezi politickou mobilizací a depolitizací**. Signifikantním rysem autoritativních režimů je **nepřítomnost extenzivní či intenzivní mobilizace** (s výjimkou určitých fází vývoje). Právě stupeň mobilizace či jejího opaku – depolitizace – je podstatným rozlišovacím znakem různých typů autoritářských režimů.

²⁷ Linz, *Totalitarian...*, 2000, c. d., s. 162-165.

²⁸ Vynikající analýzou tohoto fenoménu je práce Petra Fidelia *Řeč komunistické moci*, Praha Triáda, Praha 1998.

V totalitní společnosti probíhá masivní politická mobilizace. Všichni občané jsou nuceni k aktivní účasti na veřejném životě. Z hlediska našeho objektu zájmu je nejzajímavější Linzovo pojednání o autoritativních režimech, které vznikly v zemích s aktuální zkušeností široké participace občanů v systému soutěživé demokracie. V takovém případě se pak autoritativní režimy orientují na **depolitizaci** a z ní plynoucí **apatii**. Ta je mnohdy občany pocíťována jako určitá úleva od rozporů předchozí éry, přičemž apatie se zpočátku týká především „poražených“, doplňuje Linz²⁹. Pasivní poslušnost a ústup do role trpného objektu, charakteristická pro autoritativní režimy, jsou naopak pro totalitní vládce považovány za nežádoucí a nechtěné.

Linzova typologie nedemokratických režimů je postavena na třech proměnných. 1. na stupni politického pluralismu v kontinuu od omezeného pluralismu k monismu (osa limitovaného pluralismu), 2. na stupni reálné politické participace lidí v kontinuu od depolitizace k mobilizaci (osa stupně a typu politické participace či mobilizace) a 3. na stupni ideologizace v kontinuu od pouhé přítomnosti mentálních paradigmat k centrálnímu postavení ideologie (osa mentality-ideologie).

Na základě uvedených proměnných Linz vymezuje tři základní kategorie nedemokratických režimů:

1) totalitní,

2) tradiční (oligarchické demokracie, sultánské režimy)

3) autoritářské

Z kategorie autoritářských režimů pak vyděluje sedm základních typů³⁰:

- (a) byrokraticko-vojenské režimy,
- (b) organický etatismus,
- (c) postdemokratické mobilizační režimy,
- (d) mobilizační režimy po získání nezávislosti,
- (e) rasové „demokracie“,
- (f) nedokonalý totalitarismus (defektní pretotalitní systém),
- (g) posttotalitní režimy.

²⁹ Linz, *Totalitarian...*, 2000, c. d., s. 165-168.

³⁰ Přehled převzat z Dvořáková, Kunc, *O přechodech...*, c. d., s. 51.

4. Demokratická (ne)stabilita

Interpretace vnitřní logiky a struktur každého ne-demokratického režimu není myslitelná bez analýzy charakteru předcházejícího, odstraňovaného režimu. Konec demokratického režimu a nastolení diktatury různého typu je totiž vždy dynamickým, plynulým procesem. Zejména třicátá léta XX. století se odehrála ve znamení dobové skepse k demokracii a společenští vědci si už ve své době kladli vážnou otázku: Má demokracie budoucnost? A jaké jsou záruky a podmínky (jsou-li nějaké), že se demokracie může udržet?

Liberální politika byla v celoevropském kontextu 30. let zranitelná především proto, že její charakteristická forma vlády, zastupitelská demokracie, nebyla přesvědčivým způsobem vlády konsolidovaných států a okolnosti mezinárodního napětí a hospodářské krize sotva zaručovaly podmínky, které by ji učinily životaschopnou, nemluvě o její efektivitě. Demokratická stabilita může jistě mít řadu strukturálních předpokladů, ale konec konců se neobejde bez přičynosti k demokratickým hodnotám³¹. V zásadě přesto můžeme vyslovit tři klíčové **podmínky demokratické stability**:

- a) vláda se musí těšit všeobecnému souhlasu a legitimitě;
- b) slučitelnost různých složek „lidu“, národní jednota;
- c) bohatství a prosperita.

Absence těchto podmínek v politické rovině znamená, že demokracie je (ve fázi před svým pádem) degradována spíše do mechanismu pro formalizaci rozdílů mezi nesmiřitelnými skupinami. Často i za těch nejlepších okolností nepřináší žádnou stabilní základnu pro demokratickou vládu. Tam, kde v době krize nebyla k dispozici žádná parlamentní většina (jako v Německu), pokušení inspirace odjinud převážilo.

Dankwart Rustow³² strukturální podmínky demokracie dokonce redukuje na jedinou - národní jednotu. Jde o to, že velká většina obyvatel nesmí mít pochyby, k jaké obci, k jaké politické komunitě patří a chce patřit. Možnosti jakéhokoliv demokratického vývoje jsou tedy silně podvázány latentní nespokojeností se stávajícím celkem, kde je stále otevřena možnost rozdělení příslušné pospolitosti. Rustow odmítl považovat za předběžnou podmínku demokracie jakékoliv ukazatele ekonomické úrovně nebo sociální diferenciací - to jsou pouze údaje nepřímě vstupující jako jeden z mnoha alternativních základů pro národní jednotu nebo národní konflikty.

³¹ Srov. např. R. Dahl, *Polyarchy*, New Haven, Yale, University Press 1971, G. A. Almond, S. Verba, *Civic Culture Revisited*, Boston 1980.

³² D. Rustow, *Transitions to Democracy: Towards a Dynamic Model*, *Comparative Politics*, 1970/2, s. 337-363.

V politologii existuje přesvědčení, že nestačí uvažovat kontrast mezi spravedlivým a nespravedlivým uspořádáním společnosti, ale že je třeba zkoumat samu „cestu“ od jednoho k druhému. V dobách zlomu zkrátka není možné spoléhat na poznatky a pravidla získaná v období stability systému. Jinými slovy, vypůjčenými od klasiků „přechodů“ Guillermo O Donnella a Phillippa Schmittera, je třeba *"uznat vysoký stupeň neurčitosti v situacích, kdy nečekané události (fortuna), nedostatečné informace, spěšná a odvážná volba, konfúze v motivech i zájmech, plastičnost a dokonce neurčenost politických identit, stejně jako talent (virtú) specifických individuí jsou často rozhodující pro určení výslednice. Což nepopírá, že makrostrukturální faktory jsou stále přítomny... a v určitých stádiích přechodu, v relaci k určitým řešením a aktérům se filtrují dolů a ovlivní počínání skupin i individuí. Ale dokonce i tak jsou tato zprostředkování volnější a jejich dopady mnohem neurčitější než za normálních okolností."*⁴³³

Politologické uchopení zhroucení demokracie kalkuluje se svobodou historických aktérů, kteří sami sebe považovali za svobodné lidi schopné pozměnit běh dějin. Např. rok 1938 v ČSR není spojen s ekonomickou a sociální nevyzrálostí, útokem politických extremistů ani válkou. Vnitřní logika krize soustřeďuje výzkum na vlastní politické aktéry a jejich úlohu v krachu demokracie. Zhroucení demokratických režimů nelze připisovat pouze počínání extrémních polarizovaných sil, nýbrž i selhání politického středu – tj. demokratické reprezentace (kde výměr *demokratická* poukazuje na umírněná křídla existujících polarizovaných táborů) levice i pravice³⁴.

Nejreprezentativnějším výsledkem bádání v tomto směru byla práce o zhroucení demokratických režimů vzniklá pod vedením Juana J. Linze a Alfreda Stepana³⁵. Oba autoři přišli s pojetím, které při analýze konce demokracií odděluje striktně politickou demokracii od studia převažujících demokratických hodnot a sociálních vztahů, čili, že bez ohledu na to, nakolik převažují demokratické hodnoty a existují stabilní instituce, které vytvářejí příznivé předpoklady pro demokracii, postačí selhání politické elity, aby byla otevřena cesta k určitému typu autokratické vlády, tj. jednoznačně postulují *autonomii politiky*³⁶. Což neznamená popření významu ekonomických faktorů, sociálních struktury, kulturních a psychologických proměnných a už vůbec ne klíčového mezinárodního kontextu. Jde jen o to, že k dostatečnému vysvětlení historických procesů je nutné vzít v úvahu, že jednotlivci i

³³ Cit podle Dvořáková, Kunc, *Přechody...*, c. d., s. 8.

³⁴ Tamtéž, s. 26

³⁵ J. J. Linz, A. Stepan, *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1978.

³⁶ Linz a Stepan z mnoha existujících pojetí demokracie uznávají zejména rozlišené na demokracie majoritní a konsensuální, jak je propagoval mj. Arendt Lijphart. Autoři si všimli, že studované případy zhroucení demokracií se téměř zcela kryjí s demokraciemi majoritními.

institucionální aktéři provádějí neustálý výběr, tj. počínání politických elit a jednotlivých vůdců a jejich způsobů rozhodování³⁷.

5. Historicko-sociální kontext vzniku moderních nedemokratických režimů: Velká krize a „pád liberalismu“

Neobyčejně zdlouhavá hospodářská krize na počátku třicátých let účinkovala maximálně rozkladně a nebývale podlomila důvěryhodnost liberálně demokratického státu a jeho režimu. Hmotné strádání spojené s velkou hospodářskou krizí vnitřně oslabilo celou řadu evropských států a předznamenalo masové sympatie k národně vyhocenému populismu, krize „...otřásla idejemi a jistotami lidí snad ještě více než světová válka... uzmula demokracii řadu přitažlivých krás, rozvrátila jistoty myslitelů i člověka z ulice, posílila totalitní učení a hnutí, vybičovala nacionalismus.“³⁸

Velká krize zkrátka utvrdila intelektuály, aktivisty i spořádané občany ve víře, že ve světě, ve kterém žijí, je skutečně něco shnilého. Na tom, že krize přinesla „bankrot demokratismu“, „stranictví“ a „starého liberálního státu“, se nezdá shodli mnozí.

Například v kontextu první československé republiky počínaje představiteli agrární konzervativní pravice, přes národní demokracii i socialisty až po sociálně demokratické předáky). Napříč politickým spektrem bylo posíleno i volání (nejhlasitěji z katolických stran) po vytvoření jakési stavovské instituce, hospodářské komory, nejlépe jako náhradě neplodného a zbytečného senátu. Účinky hospodářského kataklysmatu jak na politiku, tak na myšlení veřejnosti byly v celosvětovém měřítku dramatické a okamžité. Podnítily ochotu k experimentům. V polovině 30. let zbylo jen pár států, jejichž politika se oproti té před krachem nezměnila. Starý liberalismus volného trhu byl mrtvý – nebo odsouzený k zániku. V Evropě byl, snad kromě Skandinávie, jasně patrný posun směrem doprava. Pro republiku bezprostředně nejzlověstnějším důsledkem krize však bylo posilování pravice radikální v okolních státech a zejména vznik nacionalistického, válečnického a agresivního režimu v sousedním Německu. „S rostoucí vlnou fašismu, podmíněného velkou krizí, bylo stále jasnější, že ve věku katastrofy jsou nejen mír, sociální stabilita a ekonomika, ale také politické instituce a intelektuální hodnoty liberální buržoazie společnosti 19. století na ústupu, ba přímo zanikají.“³⁹

³⁷ Linz, Stepan, *Breakdown...*, c. d., s. 4-5.

³⁸ Klímek, *Velké dějiny...*, XIV., s.10.

³⁹ E. Hobsbawm, *Věk extrémů...*, c. d., s. 117.

Přepestrý vějíř všech „opravných“, levicových i pravicových, vždy však antiliberalních a protidemokratických hnutí ve 30. letech není možné interpretovat bez vztahu k všeobecnému úpadku institucí a hodnot liberální civilizace. Těmito hodnotami byla nedůvěra k diktátorství a absolutní vládě, oddanost konstitučním vládám a svobodně zvoleným zastupitelským sborům, které garantovaly vládu zákona a přijatý korpus občanských práv a svobod. Právě generace 30. let byla svědkem urychlujícího se katastrofálního ústupu liberálních politických institucí, přičemž tehdejší nebezpečí přicházelo téměř výhradně zprava. „Fašismus“ - v této souvislosti jde o nálepku nedostatečnou, ne však zcela bezvýznamnou - nikoli dosud izolovaný komunismus se stal hlavní ideologickou hrozbou liberální civilizaci jako takové.

Naznačená nedostatečnost pojmu fašismu vyplývá z toho, že zdaleka ne všechny síly, které strhávaly liberální režimy, byly fašistické v pregnantním vymezení tohoto slova. Nicméně fašismus, ve své „italské“ a později nacionálně socialistické modifikaci, přinejmenším inspiroval další antiliberalní síly, podporoval je a propůjčil mezinárodní pravici pocit historické sebedůvěry – ve 30. letech to vypadalo jako vlna budoucnosti. Síly strhávající liberálně-demokratické režimy byly trojí a neměly a priori žádné zvláštní ideologické zabarvení⁴⁰. Všichni se stavěli proti sociální revoluci, byli despotičtí a nepřátelští vůči liberalismu v jeho mentálních i institucionálních projevech, směřovali k nacionalismu, který jim byl především zdrojem legitimacy.

První proud byli reakcionáři starého typu, Pilsudski v Polsku, Horthy v Maďarsku či generál Franco ve Španělsku. Nedemokratické autoritářské režimy, které často zůstaly parlamentární ve starém oligarchickém smyslu 18. století, většinou neměli žádný jiný ideologický projekt než antikomunismus, mohli se ocitnout jako veskrze pragmatičtí spojenci hitlerovského Německa nebo fašistických hnutí, ale pouze proto, že v meziválečné konjunktře bylo spojení všech částí politické pravice „přirozenou“ aliancí.

Druhý proud pravice dal vzniknout tomu, co bylo Juanem Linzem⁴¹ nazváno „organický etatismus“, neboli konzervativním režimům, které nehájily tolik tradiční pořádek, ale rozpracovávaly své principy na základě odmítnutí liberálního individualismu i hrozby socialismu. V pozadí často stála určitá nostalgie po (do značné míry uměle vykonstruované) stavovské společnosti. Perspektiva třídního boje byla držena v mezích vědomím přijetím sociální hierarchie, kdy každá skupina nebo „stav“ má v organické společnosti složené ze všech svou úlohu a měla by tak být uznávána jako kolektivistická entita. To dalo vzniknout korporativismu, který by měl nahradit liberální demokracii reprezentací ekonomických a zaměstnaneckých zájmových skupin. Bylo to někdy

⁴⁰ Týž, s. 121-124.

⁴¹ J. J. Linz, Totalitarian and Authoritarian Regimes, in: F. I. Greenstein – N. W. Polsby (eds.), *Handbook of Political Science*, vol. III., Addison-Wesley, Reading, Mass., 1973, s. 277, 306-313.

popisováno jako „organická demokracie“, a proto lepší než skutečná, ve skutečnosti byla ale nerozborně spjata s autoritářskými režimy a silnými státy ovládanými shora, vesměs byrokraty a technokraty. Bez výjimky omezovaly nebo rušily volební demokracii.

I když měly tyto režimy počátky a vzory starší než fašismus a někdy od něj byly velmi odlišné, neoddělovala je žádná jasná hranice, protože oba měly stejné nepřátele, když už ne stejné cíle. Doktrína korporativního státu, nejlépe uskutečněná v katolických zemích, byla široce rozpracovaná v (italských) fašistických kruzích a snad i proto byly někdy režimy tohoto typu označovány jako „klerofašistické“. Nejúplnější příklady takových korporativistických států vznikly v katolických státech, v Salazarově Portugalsku, v Rakousku v době mezi odstraněním demokracie a anšlusem (1934-1938), částečně i ve Frankově Španělsku.

Fašisté v katolických zemích (např. belgičtí rexisté Leona Degrelleho) skutečně často vycházeli z prostředí integrálního katolicismu, který měl s konzervativní pravicí i fašisty společný despekt k osvícenství 18. století, francouzské revoluce a ke všemu, co z toho podle jejího názoru vzešlo – demokracii, liberalismu i „bezbožnému komunismu“. Dobové sblížení církve s pravicí, alespoň v těchto intencích, je možné považovat za objektivní fakt: „*V době, kdy liberalismus padl, se církev až na řídké výjimky nad jeho pádem radovala.*“⁴²

Třetím proudem jsou hnutí autenticky fašistická. Co měly různé odnože fašismu společného, není snadné rozeznat. Fašismu může být dost obtížně ztotožňován s nějakou konzistentní teorií (nakonec: šlo o hnutí oddané nedostatečnosti rozumu, racionalismu a nadřazenosti instinktu a vůle), ani se zvláštní formou organizačního (korporativního) uspořádání státu (který byl v rozporu s nacistickou nedělitelnou „lidovou pospolitostí“), ani kupříkladu s rasismem (který pro změnu, alespoň zpočátku, scházel v italském fašismu). Na straně druhé fašistická hnutí sdílela, ale nejen ona (jak bylo naznačeno výše), nacionalismus, antikomunismus, antiliberalismus atd.

Hlavní rozdíl mezi fašistickou a nefašistickou pravicí byl ten, že fašismus existoval pomocí **intenzivní mobilizace mas zdola**, kterou tradiční reakcionáři nenáviděli a kterou se protagonisté „organické demokracie“ snažili obejít. Jádrem fašismu je totiž originální kombinace konzervativních hodnot (či spíše rétorika návratu k tradicím), technických postupů masové společnosti a novátorské ideologie iracionální krutosti, koncentrované především v nacionalismu.

Apel radikální pravice byl tím silnější, čím silněji byl postavení střední třídy, ať už skutečné nebo konvenčně očekávané, ohroženo. Tyto střední třídy (tj. tradiční voliči konzervativního, neextrémního středu či pravice) byli samozřejmě potenciálními přívrženci,

⁴² Hobsbawm, *Věk...*, c. d., s. 124.

nebo dokonce konvertity fašismu kvůli způsobu kvůli tomu, kudy byla vedena linie meziválečného politického konfliktu. Hrozba liberální společnosti a všem jejím hodnotám sice přicházela výlučně zprava, hrozba společenskému pořádku ale zleva. O tom, že nebezpečí sociální revoluce bylo po Velké válce vskutku reálné, nemůže být pochyb. A lidé středních vrstev si často „vybrali“ politiku v souladu se svými obavami. Tradiční konzervativci nezdědili sympatizovali s fašistickými demagogy a byli připraveni se s nimi spojit proti úhlavnímu nepříteli. Italský fašismus měl ve 20. a 30. letech, kromě liberální levice, dobrou pověst. Musíme tedy podtrhnout: „Přirozená“ aliance pravice mezi válkami sahala od tradičních konzervativců přes reakcionáře starého stylu až k okrajům nacistické patologie. Tradiční síly konzervativismu a kontrarevoluce byly silné, ale často inertní. Fašismus je opatřil jak dynamikou, tak, a to bylo snad důležitější, vlastním příkladem vítězství nad silami nepořádku.

Nejvlastnější osou dějin 20. století je expanze „sekulárních náboženství“ (Aron). Je zřejmé, že extremistická hnutí existovala už před 1. světovou válkou: Hystericky nacionalistická a xenofobní, idealizující válku a násilí, netolerantní, antidemokratická i antiliberalní, antisocialistická i antiiracionalistická, snící o krvi, půdě a návratu k hodnotám, které moderní doba narušovala. Měla jistý politický vliv v rámci tradiční pravice a v některých intelektuálních kruzích, ale nikde nebyla dominantní ani nic nekontrolovala.

„Všechny ideologie, které se dostaly k moci v roce 1917, 1921 a 1933 spolu s Leninem, Mussolinim a Hitlerem, už existovaly před krizí 1914... Také odhalení „plutodemokratů“, velebení násilnických elit, soustředění na politiky nietzschovského převrácení stupnice hodnot (z převrácení v obecném smyslu), státní fanatismus, všechny základní myšlenky fašismu se setkávají v nejrůznější protirevoluční či nacionalistické literatuře. Totéž platí pro myšlenky, nahrubo sebrané do knihy Mein Kampf.“⁴³ Různé myšlenky jsou k dispozici v každé době - stavidla jim otvírají či zavírají „materiální faktory“, aby mohly proniknout do skutečnosti. První světová válka a následná hospodářská krize tato stavidla, jimiž se prodraly do světa antihumánní, antiliberalní a antidemokratické ideologie, otevřela.

Ještě před hospodářskou krizí měla bezpochyby velmi neblahé účinky první světová válka, která byla vskutku klíčovým elementem při rozpoutání totalitních běsů. Přinejmenším naznačila cesty: koncentraci politické moci, psychologickou mobilizaci občanů, polovojenské zapojení pracujících, cenzuru, podřízení jedinému cíli – vítězství. Kontury autoritářského či totalitního státu byly načrtnuty. Fašismus a nacismus oslavovaly ideologii, kterou po čtyři roky šířila propaganda. Slibovaly vybudování nového pořádku, který bude odpovídat

⁴³ R. Aron, Válka a totalitní stát, in: *Dějiny XX. století*, Praha, Academia 1999, s.124.

hodnotám nikoli kapitalismu či epikureismu, nýbrž hodnotám boje, kultu hrdinství, který hrál v mytologii radikální pravice ústřední úlohu.

Buržoazní řád je jako každé společenské uspořádání plný nespravedlností. Původ bohatství je často nečistý nebo náhodný. Přesto je v pokojných dobách vzestup i úpadek většinou dostatečně spjat se zásluhami a chybami, aby nevzbuzoval pohoršení. Ve svém „zlatém období“ vcelku úspěšně omezoval korupční činnost, k níž tíhne spekulativní finančnictví. Skýtal vyhlídky pro pokojné zapojení dělníků, dosud napůl vyloučených ze společenství. K ničemu takovému ale za války nedochází. Přerozdělení příjmů vzhledem k inflaci stonásobně zvyšuje křivdy způsobené kapitalistickou společností.

Západní státy na konci 19. století, tedy v době svého rozkvětu, v sobě spojovaly různé morálky a zrovna tak obsahovaly soupeřící, nikoli však nepřátelské - v marxistické terminologii antagonistické - třídy. Kdyby tu panovala jenom morálka úspěchu, byly by tyto společnosti odsouzeny k rychlému rozkladu. Svědomí armády existuje jen díky kultu hrdinských hodnot. Administrativa si uchová svou bezúhonnost jen díky smyslu pro veřejnou službu. Řemeslníci a dělníci musí věřit v etiku řemesla, podnikatelé, obchodníci, měšťané musí přistoupit na zákonné předpisy jako na bezpodmínečné požadavky.

Válka nejprve oslavuje, ale posléze deformuje kult hrdinství, z něhož se v mírových dobách velmi často stává romantika násilí, válka posiluje zálibu ve spekulacích, přerušuje plynulou linii společenského postavení a *„bohatství se tak stává méně uctívané, protože méně úctyhodné, chudoba hůře přijímaná, protože je skutečně hůře přijatelná, válka znehodnocuje profesionální morálku dělníka i podnikatele, kazí lidi, narušuje obvyklé hierarchické vztahy, vyhrocuje netrpělivé domáhání se požadavků a přitom zmenšuje zdroje schopné je uspokojit, ruší tradice. Připravuje tabulu rasu, na níž bude vybudován totalitní stát.“*⁴⁴

Počátek třicátých let přinesl nejen katastrofu hospodářské krize a změnil k horšímu život veliké většiny lidí, ale vynutil si i zásadní změny ve vztahu státu k soukromému hospodářství. Ve stínu zklamání z tehdejšího uspořádání svobodné tržní ekonomiky nastal také soumrak vlády klasického liberalismu. Západní vlády, čelící ničující Velké krizi, se snažily řešit problémy většími regulativními zásahy státu do podnikání, vydáváním zmocňovacích zákonů, jež poskytovaly větší pravomoci výkonné moci a omezovaly moc zákonodárnou, i tvrdšími postihy sociálních nepokojů.

Mezi totální mobilizací za účelem války a totalitarismem (resp. autoritářstvím) existuje navzdory obdobnému jednání a obdobným institucím podstatný rozdíl. V prvním případě se

⁴⁴ R. Aron, *Válka...*, c. d., s. 128.

požaduje pouze dočasná jednomyslnost, zaměřená jen na určitý jedinečný cíl, je organizováno úsilí celé země a jsou dočasně zrušeny některé svobody, v druhém případě je cílem trvalá jednomyslnost, rozvedená do celého hodnotového a myšlenkového systému, kdy se vštěpuje masám, že stát ztělesňující nejvyšší hodnotu disponuje svrchovaně lidmi a statky. V první řadě mladá generace byla v období po roce 1918 náchylná k podpoře totalitních hnutí v celé Evropě. Důvodem bylo rozčarování z vývoje po 1. světové válce a rostoucí nedůvěra k možnostem demokracie a k egalitářské společnosti. Charakteristickým jevem mezi mládeží je také rostoucí obdiv k silným vůdcům. Mladá generace podporovala bolševiky v Rusku stejně tak, jako stála u vzestupu nacistické strany v Německu. Její myšlení bylo ovlivněno romantizujícími ideály a zároveň intolerancí, která přecházela až do sektářského fanatismu.

Totalitní a autoritářské strany (a režimy od nich odvozené) se navzdory tvrzením komunistické propagandy staví v první řadě proti liberální demokracii, nikoli proti komunismu (jakkoliv jejich protikomunistický postoj lze považovat za hodnověrný, neboť jde, konec konců, o vážného soupeře). Odmítají nejvyšší hodnoty západní tradice - respektování osobnosti a jedinečnosti ducha: staví společenství proti individualismu, kázeň proti svobodě, víru proti rozumu, hrdinské hodnoty proti hodnotám měšťanským. Totalitní režimy, prohlašující se za patentované obhájce kultury proti barbarskému bolševismu zbořily morální a společenské základy starého pořádku (i proto udivuje, jak dlouho jim konzervativci ve Francii a Anglii projevovali sympatie, které odrážely strach starých vládnoucích tříd z komunistické nebo sociální revoluce). Charakter totalitních režimů byl vsutku revoluční, zatímco demokracie je zásadně konzervativní. Nová „násilnická elita“ se rekrutuje z maloměšťáckých řad nebo dokonce někdejších lidových vrstev.

Technické úspěchy totalitních (autoritářských) režimů v oblasti ekonomické, vojenské a politické byly – nahlíženo prizmatem doby – nesporné. Stejně jako selhání demokratických institucí a krize kapitalistického hospodářství, která vykořenila maloměšťácké vrstvy a přinesla úpadek tradiční morálky. Odtud ono známé Lipsetovské paradigma fašismu jako extremismu středu⁴⁵, tj. fašismu vznikajícího ze středních vrstev v reakci na krizi a rozvíjející se dělnické hnutí.

Stále větší rozklad demokratických zřízení se neprojevuje jenom materiálně, ale i tím, že lidé z demokratického zřízení už příliš nevěří na hodnotu režimu, v němž žijí. Značná část veřejnosti si přeje změnu režimu. Šířila se nálada, mířící k přesvědčení o nutnosti zásadně změnit zavedené metody a praxi správy státu: vycházely ze skepse vůči parlamentní demokracii, která přece ne-li selhala, tedy selhávala. Stále víc politiků a publicistů začalo

⁴⁵ Srovnej Nolte, *Fašismus...*, c. d., s. 55.

mluvit o „križi demokracie“. Vábení sledovat cestu autoritářských či totalitních států byla silná. K tomu se připojovala různá hnutí mladých, v jejichž základě byl objektivní požadavek směny generací.

Fašisté, komunisté a nejrůznější zastánci autoritářských principů těžili právě z krize liberální demokracie, která ovlivnila evropskou společnost především ve třicátých letech. Oba protichůdné jevy si vzájemně poskytovaly živnou půdu: bezmezná demagogie jedněch a fašistické sympatie druhých, přičemž, „*demagogie prvních slouží k ospravedlnění fašismu druhých a naopak*“.⁴⁶ Komunisté i fašisté těžili z téhož - z problémů, které přináší demokraticky provoz: z fungování parlamentarismu, z růstu korupčních jevů, znechucení ze zákulisních jednání, na nichž byla domlouvána jednotlivá politická rozhodnutí. A samozřejmě: z ekonomické krize, provázené masovou nezaměstnaností a vážnými sociálními problémy, z oné, řečeno s Aronem, tíživé „*nesnadnosti demokratických režimů*“.

II. KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Termín totalitarismus v r. 1925 poprvé použil

- a) Hitler
- b) Mussolini
- c) Stalin

Správná odpověď: b)

2. Normativní pojetí totalitarismu je příznačné pro dílo

- a) E. H. Carra
- b) R. Arona
- c) G. Sartoriho
- d) J. Talmona

Správná odpověď: a), d)

3. Pojetí totalitarismu jako specificky moderního fenoménu je spjato s dílem

- a) F. Neumanna
- b) J. Linze
- c) K. Poppera
- d) H. Arendtové

Správná odpověď: b), d)

4. Klasické vymezení totalitarismu nabízí kniha C. Friedricha a Z. Brzezinského

- a) Totalitarian and Authoritarian Regimes

⁴⁶ R. Aron, *Válka...*, c. d., s. 147.

- b) Totalitarianism
- c) Totalitarian Dictatorship and Autocracy
- d) Theory of Democracy

Správná odpověď: c)

5. Základním kritériem odlišnosti nedemokratických režimů podle Sartoriho je

- a) Míra kontroly společnosti a schopnost vytvořit konsekventní ideologii
- b) Intenzita násilí
- c) Stupeň kontroly hospodářství
- d) Existence jediné strany

Správná odpověď: a)

6. Nejvýznamnějším soudobým teoretikem autoritářských režimů je

- a) R. Aron
- b) J. Linz
- c) H. Maier
- d) J. Rupnik

Správná odpověď: b)

7. Pojem omezený (limitovaný) pluralismus odkazuje k modelu

- a) totalitního režimu
- b) autoritářského režimu
- c) totalitního i autoritářského režimu

Správná odpověď: b)

8. Termín „sekulární náboženství“ se objevuje v díle

- a) K. Marxe
- b) V. I. Lenina
- c) R. Arona
- d) E. Voegelina

Správná odpověď: c)

9. T. W. Adorno se proslavil

- a) klasifikací nedemokratických režimů
- b) zkoumáním tzv. autoritářské osobnosti
- c) vytvořením typologie zhroucení demokratických režimů

Správná odpověď: b)

10. K autoritářským režimům „organického etatismu“ řadíme

- a) Rakousko v letech 1934 až 1938
- b) Salazarovo Portugalsko
- c) Mussoliniho Itálii

Správná odpověď: a), b)

III. POUŽITÁ LITERATURA

Adorno, T., W. et al., *The Authoritarian Personality*, New York, Norton 1969.

Arendtová, H., *Původ totalitarismu*, I-III., Praha OIKOYMENH 1996.

Aron R., *Demokracie a totalitarismus*, Brno, Atlantis 1993.

Aron R., *Dějiny 20. století*, Praha, Academia 1999.

Balík S., Totalitární a autoritativní režimy, in: Hloušek V., Kopeček L., *Demokracie (Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie)*, Brno, Masarykova Univerzita, MPÚ 2004.

Balík S., Kubát M., *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*, Praha, Dokořán 2004.

Carr, E. H., *The Soviet Impact on the Western World*, Macmillan, New York 1949.

Dvořáková V, Kunc J., *O přechodech k demokracii*, Praha, SLON 1994.

Friedrich C. J. (ed.) *Totalitarianism*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1954.

Friedrich, C. J., Brzezinski, Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1956. 2. vydání revidoval C. Fridrich, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1965.

Hobsbawm E., J., *Věk extrémů, Krátké XX. století*, Praha, Argo 1998.

Holzer, J., Balík, S., *Postkomunistické nedemokratické režimy*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007.

Linz J. J., Totalitarian and Authoritarian Regiems, in: F. I. Greenstein – N. W. Polsby (eds.), *Handbook of Political Science*, vol. III., Addison- Wesley, Reading, Mass., 1973.

Linz J. J., Stepan A., *The Breakdown of Democratic Regimes: Cisis, Breakdown, and Reequilibration*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1978.

Linz, J. J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder-London, Lynne Rienner Publishers, 2000.

Lipset, S., M., *Political Man. The Social Bases of Politics*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1981.

Maier H., *Politická náboženství, Totalitární režimy a křesťanství*, Brno, CDK 1999.

Neumann, F., *The Democratic and the Authoritarian State*, Galncoe, Free Press 1957

Nolte E., *Fašismus ve své epoše*, Praha, Argo 1998.

Novák, M. (ed.), *Komunismus a fašismus*, Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 2002.

Novák, M., *Mezi demokracií a totalitarismem*, Brno, Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav 2007.

O'Sullivan, A., *Fašismus*, Brno, CDK 1995.

Popper, K. R., *Otevřená společnost s její nepřátel*, 2. sv., Praha, Oikoymenh 1994.

Rataj, J., *O autoritativní národní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938-1939*, Praha, Karolinum 1997.

Rupnik, J., *Dějiny Komunistické strany Československa, Od počátků do převzetí moci*, Praha, Academia 2002.

Sartori G., *Teória demokracie*. Bratislava, Archa 1993.

Schapiro, L., *Totalitarianism. Key Concept in Political Science*. London: The Pall Mall Press 1972

Talmon, J. L., *O původu totalitní demokracie, Politická teorie za francouzské revoluce a po ní*, Praha, SLON 1998.